

Історія

УДК 94(477)“1943/1950”:377.091

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15566043>

**Політична індоктринація молоді в навчальних закладах системи
трудових резервів під час відновлення економіки України (1943–1950 рр.)**

Король Віталій Миколайович,

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри історії України, Сумський державний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка, м. Суми, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

Король Сергій Миколайович,

кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри
психології, політології та соціокультурних технологій,
Сумський державний університет, м. Суми, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-5949-4699>

Порфілова Марина Володимирівна,

студентка факультету іноземної філології та соціальних комунікацій,
Сумський державний університет, м. Суми, Україна,
<https://orcid.org/0009-0003-3834-5979>

Прийнято: 17.05.2025 | Опубліковано: 31.05.2025

Анотація. Мета цієї статті – проаналізувати характерні особливості здійснення політичної індоктринації учнів навчальних закладів системи трудових резервів України протягом відбудовчого періоду (1943-1950 рр.).

Використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи (порівняльно-історичний, історико-системний, ретроспективний), а також елементи герменевтики і контент-аналізу. Наукова новизна роботи полягає в ґрунтовному дослідженні маловивченого досі питання організації ідеологічної обробки вихованців системи державних трудових резервів.

З'ясовано, що система політичної індоктринації була невідривно вмонтована в навчальний процес в установах системи ДТР. Ідеологічна обробка, здійснювана під час програмних політзанять в школах ФЗН і училищах трудових резервів, неодмінно спиралася на більшовицькі кліше (про класову боротьбу, соціалістичну революцію, будівництво комунізму) та апелювала до препарованої тенденційної версії новітньої історії з акцентом на події встановлення радянської влади та II Світової війни, що піддавалися особливій глорифікації. Насичення ідеологічною за своєю суттю інформацією підручників з усіх дисциплін та навчання виключно російською мовою також сприяли впровадженню комуністичних та російських великодержавних міфів.

Організація позаурочного життя молоді в установах системи трудових резервів ґрунтувалася на напіввоєнних засадах виховання з використанням принципів авторитарної педагогіки. Заходи щодо проведення учнівського дозвілля обов'язково мали ідеологічну та патріотичну спрямованість. Серед видів позанавчальної роботи найбільше безпосереднє значення для політичної індоктринації мала гурткова та лекційна діяльність, здійснювана під егідою партійних та комсомольських органів. Розваги «трудорезервників» на зразок походів у кіно планувалися з включенням до репертуару радянських ідейно-патріотичних фільмів. Відзначення офіційних свят та урочистих подій у навчальних закладах трудових резервів мало на меті звеличення існуючого тоталітарного режиму та впровадження культу комуністичних лідерів. Зазначаючи пропагандистської обробки, учнівська молодь і сама ставала її

інструментом, адже залучалася до агітаційних колективів, націлених на роботу з широкими верствами населенням.

***Ключові слова:** пізній сталінізм, система трудових резервів, ідеологічна обробка, політзаняття.*

Youth political indoctrination in educational institutions of the Labour Reserves System during the economy restoration of Ukraine (1943–1950)

Vitaliy Korol,

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

Serhiy Korol,

Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, Political Science and Socio-Cultural Technologies, Sumy State University, Sumy, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-5949-4699>

Maryna Porfilova,

Student of the Faculty of Foreign Philology and Social Communications, Sumy State University, Sumy, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0003-3834-5979>

***Abstract.** This article aims to analyse the characteristic features of the political indoctrination of students of the Labour Reserves educational institutions during Ukraine's economic reconstruction (1943-1950). General scientific and special historical methods (comparative-historical, historical-systemic, retrospective), as well as elements of hermeneutics and content analysis, were used. The scientific novelty of the article lies in the fundamental study of previously under-*

investigated issue of organizing the ideological brainwashing of State Labour Reserve students.

It was found that the system of political indoctrination was inextricably integrated into the educational process in the institutions of the Labour Reserves system. The ideological processing carried out during the program political classes in the factory training and vocational schools was necessarily based on Bolshevik clichés (about the class struggle, socialist revolution, the construction of communism) and appealed to the prepared tendentious version of modern history with an emphasis on the events of the introduction of Soviet power and World War II, which were subjected to special glorification. The saturation of textbooks in all disciplines with ideological information and teaching exclusively in Russian also contributed to the establishment of communist and Russian great-power myths.

The organization of the extracurricular life of youth in the Labour Reserves System institutions was based on the semi-military principles of education using the principles of authoritarian pedagogy. Activities for conducting student leisure activities necessarily had an ideological and patriotic orientation. Among the types of extracurricular work, the most direct importance for political indoctrination was the circle and lecture activities carried out under the auspices of party and Komsomol bodies. Entertainment for Labour Reserves students, such as trips to the cinema, was planned with the inclusion of Soviet ideological and patriotic films in the repertoire. The celebration of official holidays and solemn events in educational institutions was aimed at glorifying the existing totalitarian regime and introducing the cult of communist leaders. Being subjected to propaganda processing, the student youth themselves became its tool, as they were involved in agitation groups aimed at working with broad segments of the population.

Keywords: *Late Stalinism, Labour Reserves System, brainwashing, political studies.*

Постановка проблеми. Дослідження різних аспектів історії тоталітарних держав не втрачає своєї актуальності, адже і в сучасному світі залишаються реальні загрози повторення сумних сторінок минулого.

Сталінський режим тримався не лише на терорі та насильстві. Не менш важливу роль відіграло панування над головами та серцями людей. На ідеологічну обробку населення в СРСР було кинуте колосальні сили. Особливу увагу режим приділяв юному поколінню, для якого розгорнув системну політичну індоктринацію – маніпулятивне насичення свідомості молоді вигідними для влади переконаннями, установками і стереотипами без їх критичного осмислення. Серед різних аспектів історичного дослідження цієї проблематики досі маловивченим залишається ідеологічна обробка такої специфічної соціальної групи періоду пізнього сталінізму, як учні навчальних закладів трудових резервів.

Радянська система державних трудових резервів (ДТР) була централізованою мережею установ професійної підготовки та розподілу кваліфікованих молодих робітничих кадрів для стратегічних галузей промисловості та транспорту. ДТР були створені ще у жовтні 1940 р. під час дедалі більшої мілітаризації радянської економіки та підготовки до війни. Однак найбільшого розмаху діяльність цієї системи набула у повоєнний час. Особливістю трудових резервів був узаконений примусовий призов підлітків і присвоєння всім їм статусу мобілізованих, який передбачав заборону на припинення навчання та обов'язок 4 роки відпрацювати на робочому місці за направленням. Покаранням за самовільне залишення ДТР було позбавлення волі на строк до 1 року. Ця юридична норма діяла для «дезертирів» з 14 років.

Загалом же діапазон віку «трудорезервників» був досить широким залежно від того чи іншого виду навчального закладу. Так, у школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) мобілізувалася молодь 16-19 років, у ремісничі училища (РУ) – 14-17 років, а до спецучилищ – діти-сироти 12-14 років.

Тривалість навчання також варіювалася: від кількох місяців у школах ФЗН до 2 років у простих училищах та 3-4 років – у спеціальних [1, с. 64].

Радянським керівництвом передбачалося, що підлітки, які потрапили у напіввоєнний режим трудових резервів і були відірвані від традиційного виховання батьків, стануть легким та податливим матеріалом для створення ідеальних радянських громадян з прищепленим матеріалістичним світоглядом та комуністичною мораллю. Саме ця діяльність тоталітарного режиму щодо «тудрезервників» і заслуговує на детальне наукове дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна історіографія навчальних закладів трудових резервів почала формуватися в 1990-х рр. Так, О. Бомбандьорова вперше з об'єктивних позицій спробувала охарактеризувати навчально-виховну роботу шкіл ФЗН та РУ. Однак її робота стосувалася лише періоду II Світової війни [2].

Роль трудових резервів у формуванні робітничих кадрів під час повоєнного відновлення України вивчалася М. Лободою. Втім, діяльність ДТР аналізується науковцем як частина більш широкого дослідження політики тоталітарної держави щодо використання робочої сили [3]. Аналізуючи джерела забезпечення робочими руками важкої промисловості в умовах відбудови, діяльність закладів тудрезервів також вивчали Л. Хойнацька, В. Молоткіна та М. Ігнатенко [4; 5].

У монографіях І. Лікарчука та А. Селецького характеризується історія розвитку профтехосвіти всієї радянської доби. Розглядаються організаційні форми та зміст підготовки разом з методами управління в умовах тоталітарної системи [6; 7]. Над комплексним дослідженням педагогічного процесу в школах ФЗН та РУ працювали В. Король, С. Дегтярьов та Л. Полякова [1; 8].

У рамках вивчення становища радянських дітей у роки II Світової війни до історії системи ДТР звертається О. Кучеренко та О. Салата. Дослідниці

підкреслюють, що трудові резерви стали засобом масового використання практично безкоштовної праці неповнолітніх на користь держави [9; 10].

Серед західних вчених успіхів у дослідженні системи трудових резервів досяг Д. Фільцер. Він висвітлював радянську політику мобілізації молоді до ДТР, охарактеризував загальне ставлення «трудорезервників» до існуючого режиму і фактори, що його формували [11]. Ще одним західним істориком, що вивчає трудові резерви є Л. Кумель. Проте він в основному спеціалізується на аналізі перетворень у радянській освіті протягом 1950-х рр. Автор дає характеристику повоєнній діяльності закладів ДТР та ілюструє обставини падіння значення і престижу системи трудових резервів [12].

Також необхідно виокремити сучасні наукові праці, присвячені питанням функціонування ідеологічного контролю та ролі загальної освіти у провадженні агітаційно-пропагандистської діяльності тоталітарним режимом. Зокрема, серед робіт вітчизняних науковців значну цінність мають дослідження В. Барана, М. Галіва та В. Ільницького [13; 15]. З-поміж іноземних вчених цим питанням займаються Г. Авіс, М. Геллі, М. Габовіч, А. Паглаян і Я. Томяк [16; 17; 18; 19].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Як було зазначено, в сучасній науковій літературі тією чи іншою мірою знайшли своє відображення певні аспекти функціонування навчальних закладів ДТР України відбудовчого періоду (1943-1950 рр.), проте до питань ідеологічної обробки в установах трудових резервів історики зверталися лише мимобіжно. Політична індоктринація «трудорезервників» ніколи не ставала темою окремої наукової праці. Результати цього дослідження можуть бути застосовані при подальшій розробці споріднених питань, написанні монографічних та узагальнюючих наукових робіт з історії України радянської доби.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета цієї статті – проаналізувати характерні особливості здійснення політичної індоктринації

учнів навчальних закладів системи трудових резервів України протягом відбудовчого періоду (1943-1950 рр.). Для досягнення поставленої мети визначено наступні науково-дослідницькі завдання: проаналізувати здійснення політичної індоктринації молоді в рамках вивчення навчальних дисциплін (передовсім політзанять) у школах ФЗН та училищах трудових резервів; охарактеризувати здійснення ідеологічної обробки учнів під час позанавчальної роботи в закладах трудових резервів; дослідити агітаційно-пропагандистську складову організованого святкового дозвілля в закладах ДТР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для установ системи ДТР було властивим використання авторитарної педагогіки, культу сили, напіввоєнних принципів, форм та методів виховання. Наприклад, вимагалось, що при наближенні майстра учень повинен встати і стояти, доки керівник не пройде повз чи не дасть дозволу сідати. При зверненні майстра «тудрезервник» мав прийняти положення «струнко» [7, с. 156].

Пересування групи учнів мало відбуватись строем під керівництвом майстра чи старости. Покидати стрій без дозволу заборонялося. Стройова підготовка вважалася важливим засобом покращення дисципліни та порядку в учнівських колективах. З вересня 1944 р. було запроваджено проведення щомісячних стройових оглядів учнів директорами навчальних закладів та щоквартальних – начальниками обласних управлінь. Часто разом із цими заходами відбувалися ще й конкурси військової пісні [20, арк. 7-8, 56].

Держава потребувала не просто кваліфікованих робітників, а затятих прихильників комуністичних ідей, готових до жертвності в ім'я їх перемоги, або хоча б лояльних до режиму громадян, переконаних у перевагах соціалістичного ладу над буржуазним. Тому «тудрезервникам» усіх закладів обов'язково викладалася дисципліна, задекларована як одна з найважливіших – політзаняття. Головною метою цього предмету вказувалися «виховання в

учнів соціалістичного ставлення до праці, розуміння кожним молодим робітником свого громадського обов'язку перед Батьківщиною» [21, с. 20].

Програма політзанять у школах фабрично-заводського навчання була розрахована на 52 години і складалася з п'яти розділів. Розділ I в рамках відведених на нього 14 годин присвячувався боротьбі трудящих країни проти влади експлуататорів і побудові соціалізму в СРСР. Розділ II (теж 14 годин) містив головні відомості про Конституцію СРСР. У Розділі III потрібно було за 6 годин викласти події т. зв. «Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». Розділ IV (12 годин) представляв плани «радянського народу» на майбутнє, кінцевою метою яких був комунізм. Розділ V (4 години) узагальнював попередні теми і присвячувався ключовій ролі комуністичної партії та комсомолу в соціалістичних перетвореннях. Ще дві години додатково слугували для повторення пройденого матеріалу [1, с. 70].

Викладачам у процесі занять необхідно було переконати учнів у таких ключових тезах: 1) знедолені та безправні трудящі під керівництвом ленінсько-сталінської партії здійснили соціалістичну революцію, щоб побудувати найдосконаліший у світі суспільний устрій; 2) лише завдяки цьому ладу були знищені сили фашизму, перемога над яким вивела СРСР до низки наймогутніших держав світу; 3) цей же порядок дозволить у стислий термін завершити відновлення зруйнованого господарства та розпочати впевнену ходу на шляху до повного торжества комунізму. Так зв. «Велику Вітчизняну війну» потрібно було представити найсправедливішою війною у всій історії людства, оскільки вона велася «не лише за незалежність країни, а й за збереження найпередовішого соціалістичного ладу, а також за звільнення народів Європи та Азії від фашистського рабства». Протягом усього курсу необхідно було наголошувати на керівній ролі партії, вождів народу і особисто Сталіна як «стратега та творця перемоги над фашизмом» [21, с. 20-21].

Враховуючи триваліший термін навчання в училищах ДТР, на політзаняття тут давали набагато більше часу. До того ж програма цієї дисципліни дещо відрізнялася від шкіл ФЗН. У повоєнний час у рамках політзанять для училищ розроблялися окремі тематичні курси з пафосними назвами («Наша велика Батьківщина», «Простори та багатства нашої Батьківщини» тощо). Кожен із цих курсів акцентувався на певній галузі знань про СРСР: історії, географії, державно-правовому устрої і т. ін. [8, с. 1072].

Втім, ідейно-політичне виховання не обмежувалося лише політзаняттями, а здійснювалося у процесі засвоєння учнями будь-якого предмета. Вважалося, що воно сприяє підвищенню продуктивності праці та творчому вдосконаленню молодих робітників. Велика увага під час навчання надавалась популяризації руху «ударників праці», що відображалось у навчальних програмах та літературі для установ системи ДТР. Як приклад візьмемо підручник Б. Бруштейна та В. Дементьєва з токарної справи для шкіл ФЗН, що був базовим для навчання зазначеної спеціальності й перевидавалася величезними тиражами. У книзі містився розділ «Стаханівські методи роботи», де наводилася низка зразків поліпшень і винаходів розпропагованих токарів-ударників, які повинні були служити прикладом для учнів [22, с. 137-141].

Зазначимо, що на відміну від навчальних закладів Міністерства освіти УРСР в училищах і тим більше в школах ФЗН системи трудових резервів загальноосвітні предмети викладалися в стислому обсязі або взагалі були відсутні. Тому підлітки тут були значно обмежені у знаннях з історії, літератури, географії, права та суспільствознавства, і більшість інформації соціально-гуманітарного характеру отримували саме в рамках політзанять та супутніх заходів політичної індоктринації. Це робило «тудрезервників» особливо вразливими до ідеологічної обробки з боку тоталітарного режиму. Усі навчальні заняття в усіх установах ДТР на просторах СРСР проводилися

виключно російською мовою, що виступала в якості інструменту національної нівеляції задля формування єдиного радянського народу [1, с. 67-68].

Член Академії педагогічних наук СРСР професор І. Каїров, який спеціалізувався у 1940-х рр. на теоретичній розробці методики політичного виховання «трудрезервників», визначав такі організовані позанавчальні форми його здійснення: проведення революційних свят та інших масових заходів, лекції, бесіди, робота учнівських гуртків та комсомольських організацій, позакласне читання та читацькі конференції, стінгазети. Він наголошував, що завдання педпрацівників – майстерно розкривати молоді політичну сутність історичних і поточних подій не лише під час формалізованих заходів, а навіть в індивідуальному спілкуванні, обов'язково спираючись при цьому на «марксистсько-ленінську теорію» [23, с. 4-5].

У руслі сталінських установок підлітків вчили, що вони є крихітними, але важливими складовими у механізмі розвитку та захисту соціалістичної держави, яка зі свого боку гарантує забезпечення їхнього благополуччя. «Ці люди [прості робітники] непомітні, але партія та уряд піклуються про них!» – так акцентував цю тезу в урочистому виступі перед своїми підопічними директор однієї зі шкіл ФЗН [24, арк. 20].

Політичним вихованням у позаурочний час займалися агітаційні колективи, які склалися з педагогічних працівників та учнів-комсомольців. Однак ідейно-політичне виховання обов'язково перебувало під кураторством місцевих партійних та комсомольських організацій. При ЦК ЛКСМУ спеціально навіть було створено відділ ремісничих училищ і шкіл ФЗН, який контролював роботу своєї структури в установах трудових резервів [25, арк. 2].

Щонайменше раз на місяць в установах відбувалися лекції, які мали індоктринаційний характер. Проводились вони у червоних куточках та клубах навчальних закладів. З лекціями та політичними доповідями виступали не лише викладачі шкіл та училищ, а й штатні лектори-агітатори міськкомів,

обкомів КП(б)У та ЛКСМУ, працівники місцевих ЗВО та керівники управлінь трудових резервів. Щорічно у навчальних закладах ДТР відбувалося по кілька тисяч таких заходів з охопленням усього учнівського контингенту.

Тематика лекцій переважно мала політичну спрямованість. Характерними були стандартні теми на кшталт «Життя та діяльність Леніна», «Ленін і Сталін – організатори та вожді Червоної армії», «Турбота товариша Сталіна про трудові резерви», «Комсомол у роки війни» та ін. Деяко рідше теми мали природничу спрямованість («Про походження життя», «Чи буде кінець світу?», «Про атомну енергію»), історико-патріотичну («Великі російські полководці», «Патріотизм радянської людини») або морально-етичну («Про дружбу та товариство», «Про мораль радянської молоді», «Про дружбу і любов»). Але й ці лекції мали враховувати політичну складову і теж завжди відповідали офіційній марксистській ідеології.

Багатим джерелом для ідейно-політичного виховання молоді вважалися біографії «великих вождів» пролетаріату – Леніна та Сталіна. Вивчення ретельно прикрашеної офіційної версії їхнього життя було водночас як засобом встановлення морального ідеалу та прикладу наслідування для підлітків, так і знаряддям підтримки культу особистості в суспільстві [8, с. 1073].

Аналогічно велике значення для систематичної політичної індоктринації молоді надавалося вивченню історії більшовицької партії та досягнень її революційної боротьби, через призму яких, зрештою, знову розглядалася діяльність тих самих комуністичних лідерів. Як важливий матеріал для виховання ще рекомендувалися дані планів IV п'ятирічки та показники їх виконання. «Трудрезервники» мали перейнятися почуттям радянського патріотизму і прагненням участі у завершенні відновлення економіки та реалізації побудови комунізму в недалекому майбутньому. Відповідно в закладах створювалися гуртки позаурочного політичного виховання, кожен з яких спеціалізувався на вивченні власного тематичного напрямку, а саме:

біографій В. Леніна та Й. Сталіна, чергового п'ятирічного плану, Конституції СРСР, статуту ВЛКСМ. Кожен такий гурток мав збиратися за встановленим графіком. Керівництво ним покладалося на викладача політичного виховання чи помічника директора з культурно-масової роботи. На засіданнях гуртків виголошувалися доповіді та обговорювалися питання щодо відповідної тематики. Щоб покращити показники своїх навчальних закладів, адміністрація в ці гуртки тиском записувала якомога більшу кількість учнів, хоча насправді серед них така популярність цього способу проведення часу була фікцією.

Одним із видів масових заходів у школах та училищах системи ДТР були зустрічі з передовиками-«ударниками», літніми робітниками базових підприємств, кращими випускниками закладів минулих років, героями війни та іншими авторитетними гостями. Запрошені урочисто виступали перед учнями, дарували закладу та отримували у відповідь символічні подарунки, а також спілкувалися з підлітками у неофіційній обстановці та відповідали на їхні запитання. Втім, ці заходи мали значення не лише для виховання шаблонного радянського патріотизму та «пролетарської» свідомості, але й для прищеплення любові до майбутньої професії.

У навчальних закладах діяли комсомольські організації, однією з найпомітніших ініціатив яких було проведення соціалістичних змагань на кращу навчальну та виробничу успішність. Вони одночасно проводилися на кількох рівнях: між окремими учнями, між навчальними групами, між навчальними закладами, а також сусідніми обласними управліннями ДТР. У рамках змагань мобілізована молодь та персонал приймали колективні та індивідуальні соціалістичні зобов'язання, що передбачали перевищення планових норм разом із додатковими завданнями суспільно корисного характеру. Наприклад, у 1949 р. Рівненське РУ № 1, викликаючи «помірятися силами» аналогічне Житомирське РУ № 5, підписало соцдоговір, за яким зобов'язувалося випустити у 1950 р. своїх учнів за кваліфікаційними

розрядами, не нижчими встановлених урядом, виконати річний план з виробничої роботи на 105% і охопити гуртковою діяльністю 85% всього контингенту, силами якого розбудовувати матеріальну базу і озеленювати територію [26, арк. 1-2 зв.]. Крім юнацького ентузіазму, викликаного агітацією та штучним ажіотажем навколо цих змагань, інтерес до них підтримувався і матеріально. Так, для переможців були передбачені премії, цінні подарунки та путівки до будинків відпочинку чи санаторії.

Кілька разів на місяць учням організовували відвідування кіно чи театру. Силами управлінь кінофікації у кожній області організовувалася робота пересувних кіноустановок для учнів училищ і шкіл. Також відповідно до вказівок Міністерства кінематографії у міських кінотеатрах не рідше рази на тиждень проводилися кіносеанси для «трудорезервників» за пільговими цінами. У жовтні 1945 р. у Харкові для учнів шкіл ФЗН та училищ було організовано та проведено кінофестиваль на тему «Комсомол і молодь у бою та праці». Понад тиждень у кінотеатрі ім. Ф. Дзержинського демонструвалися стрічки на героїчну тематику («Велике життя», «Олександр Невський», «О 6 годині вечора після війни» тощо). Перед кіносеансами у вестибюлі читалися лекції і діяли виставки стінгазет, підготовлених учнями-активістами. За офіційними підрахунками, загалом харківський захід відвідали 15 тис. осіб [27, с. 43].

Значна увага в установах системи ДТР приділялася святкуванню державних свят та річниць значущих подій: «Дня Червоної армії та флоту», «Міжнародного жіночого дня» (в установах з дівочими групами), «Дня Перемоги», річниці «Великої Жовтневої соціалістичної революції», дні народження В. Леніна та Й. Сталіна. Крім урочистих лінійок та офіційних промов керівників установ та почесних гостей святкування зазвичай передбачало також концертні виступи, а часто й покращене меню у їдальні. Під час святкових парадів та демонстрацій у містах «трудорезервники» шикувалися

та марширували окремою колоною, про що знаходимо відомості на сторінках тодішньої преси [28, с. 4].

Безпосереднім професійним святом системи державних трудових резервів був день річниці їхнього заснування – 2 жовтня. Його назва «День Ремісника». Наказом Міністра трудових резервів встановлено, що цього дня в кожній установі проводяться святкові збори учнів з доповідями директорів, керівників управлінь, радянських та партійних організацій про історію трудових резервів і традиції училищ та шкіл ФЗН, влаштовуються спортивно-фізкультурні свята та огляди художньої самодіяльності [29, с. 138-140].

У 1945 р. під час урочистостей з нагоди п'ятої річниці системи ДТР від імені «трудрезервників» України було написано колективний лист «найближчому другу радянської молоді товаришу Сталіну», в якому учні присягалися «не зганьбити честь свого училища чи школи, свято зберігати традиції героїчного робітничого класу, відмінно оволодіти своєю професією». Про масштаб кампанії зі збору підписів під листом говорить той факт, що це звернення підписали майже 143 тис. осіб [30, с. 2].

Агітколективи установ ДТР широко залучалися під час підготовки до перших повоєнних виборів. Їхня діяльність у навчальних закладах та поза ними у містах і навколишніх селах ставала частиною загальнодержавної пропагандистської кампанії зі створення у населення ілюзії народовладдя та формування піднесеної атмосфери навколо цих подій [31, с. 3].

Висновки. Отже, система політичної індоктринації була невідривно вмонтована в навчальний процес в установах системи ДТР. Ідеологічна обробка, здійснювана під час програмних політзанять в школах ФЗН і училищах трудових резервів, неодмінно спиралася на більшовицькі кліше (про класову боротьбу, соціалістичну революцію, будівництво комунізму) та апелювала до препарованої тенденційної версії новітньої історії з акцентом на події встановлення радянської влади та II Світової війни, що піддавалися

особливій глорифікації. Насичення ідеологічною за своєю суттю інформацією підручників з усіх дисциплін та навчання виключно російською мовою також сприяли впровадженню комуністичних та російських великодержавних міфів.

Організація позаурочного життя молоді в установах системи трудових резервів ґрунтувалася на напіввоєнних засадах виховання з використанням принципів авторитарної педагогіки. Заходи щодо проведення учнівського дозвілля обов'язково мали ідеологічну та патріотичну спрямованість. Серед видів позанавчальної роботи найбільше безпосереднє значення для політичної індоктринації мала гурткова та лекційна діяльність, здійснювана під егідою партійних та комсомольських органів. Розваги «трудорезервників» на зразок походів у кіно планувалися з включенням до репертуару радянських ідейно-патріотичних фільмів. Відзначення офіційних свят та урочистих подій у навчальних закладах трудових резервів мало на меті звеличення існуючого тоталітарного режиму та впровадження культу комуністичних лідерів. Зазнаючи пропагандистської обробки, учнівська молодь і сама ставала її інструментом, адже залучалася до агітаційних колективів, націлених на роботу з широкими верствами населенням.

Перспективним для подальших досліджень вважаємо вивчення регіональних відмінностей у проведенні політичної індоктринації учнівського контингенту закладів ДТР (зокрема, в західних і східних областях України), а також реакції молоді на вказану ідеологічну обробку в різних регіонах.

Список використаних джерел

1. Король В. М. Зміст і організація навчання у закладах системи трудових резервів у відбудовчий період (1943-1950 рр.). *Сумська старовина*. 2015. № 47. С. 63-76.
2. Бомбандьорова О. А. Державні трудові резерви на відбудові енергетичних та металургійних підприємств України (1943-1945 рр.). *Наукові*

записки НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. Вип. 35, ч. 4: Педагогічні та історичні науки. С. 201-210.

3. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941-1950). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 206 с.

4. Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943-1950 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 232 с.

5. Молоткіна В. К., Ігнатенко М. М. Залучення молоді України до відбудови важкої промисловості Донбасу (1943-1955 рр.). *Сторінки історії*. 2022. Вип. 54. С. 253-265. DOI: doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264593.

6. Лікарчук І. Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні (1888-1988 рр.): монограф. Київ: Вища школа, 1998. 256 с.

7. Селецький А. В. Професійна підготовка робітничих кадрів в Україні (1920-1959 рр.): моногр. Київ: Ін-т проф.-тех. осв. НАПН України, 2012. 176 с.

8. Degtyarev S., Korol V., Polyakova L. The Pedagogical Process in Educational Institutions within the USSR's State Labor Reserves System during Ukraine's Economic Recovery in the Period 1943-1950. *European Journal of Contemporary Education*. 2021. V. 10. Is. 4. DOI: 10.13187/EJCED.2021.4.1068.

9. Kucherenko O. Without a Family: Public Order, Social Welfare and Street Children in the Wartime Soviet Union. *Australian Journal of Politics and History*. 2012. Vol. 58, Is. 3. P. 421-436. DOI: doi.org/10.1111/j.1467-8497.2012.01645.x.

10. Салата О. О. Праця молоді та підлітків у системі трудових ресурсів СРСР в 1941-1945 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 35. 2013. С. 162-167.

11. Filtzer D. Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System after World War II. Cambridge: Univ. Press, 2002. 294 p.

12. Coumel L. L'appareil du parti et la reforme scolaire de 1958. Un cas d'opposition a Hruščev. *Cahiers du monde russe*. 2006. Vol. 47, № 1. P. 173-194.
13. Baran V. Ideological Control of the Stalinist Regime over the Intelligentsia in the Ukrainian SSR: 1945-1953. *East European Historical Bulletin*. 2022. Is. 25. DOI: 10.24919/2519-058X.25.269527.
14. Haliv M., Ilnytskyi V. Education between “class” and “nation”: the influence of the theory of class struggle on Ukrainian educational historiography (1920s–1980s). *Echa Przeszłości*. 2023. № XXIV/2. P. 123-139. DOI: doi.org/10.31648/ep.9671.
15. Avis G. (ed.). The making of the Soviet citizen: Character formation and civic training in Soviet education. London: Routledge, 2024. 268 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003535270.
16. Galley M. Childhood and Youth in the Soviet Union under Stalin. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2023. Vol. 24. No 1. P. 185-198. DOI: https://dx.doi.org/10.1353/kri.2023.0007.
17. Gabowitsch M. Visuals in History Textbooks: War Memorials in Soviet and Post-Soviet School Education from 1945 to 2021. *Journal of Educational Media, Memory, and Society*. 2023. Vol. 15. Is. 1: P. 99-128. DOI: doi.org/10.3167/jemms.2023.150106.
18. Paglayan A. S. The Non-Democratic Roots of Mass Education: Evidence from 200 Years. *American Political Science Review*. 2021. Vol. 115. No 1. P. 179-198. DOI:10.1017/S0003055420000647.
19. Tomiak J. Education in the USSR Equality and the ‘New Soviet Man’. *Equality and Freedom in Education*. Routledge, 2022. P. 135-177. DOI: doi.org/10.4324/9781003287643.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 5. 63 арк.

21. Лернер И. Программа политзанятий для школ ФЗО. *Производственное обучение*. 1947. № 2. С. 20-21.
22. Бруштейн Б. Е., Дементьев В. И. Основы токарного дела. Москва: Машгиз, 1948. 160 с.
23. Каиров И. Об идейно-политическом воспитании учащихся. *Производственное обучение*. 1947. № 9. С. 4-5.
24. Державний архів Сумської області. Ф. Р-6477. Оп. 1. Спр. 27. 24 арк.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 7. Оп. 6. Спр. 2141. 19 арк.
26. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-2571. Оп. 1. Спр. 11. 46 арк.
27. Кінофестиваль для трудових резервів. *Соціалістична Харківщина*. 1945. 19 жовт. (№ 207). С. 3.
28. [Оголошення]. *Соціалістична Харківщина*. 1945. 9 жовт. (№ 200). С. 4.
29. Трудовые резервы СССР: сб. офиц. материалов / сост. М. С. Розофаров. Москва: Гос. изд. юрид. лит., 1950. 376 с.
30. Лист великому другуві і вчителєві радянської молоді Й. В. Сталіну від учнів ремісничих, залізничних училищ, шкіл ФЗН і працівників державних трудових резервів. *Радянська Україна*. 1945. 5 жовт. (№ 197). С. 2.
31. Парфенюк О. Комсомол залізничного вузла у підготовці до виборів. *Нове життя*. 1946. 27 січ. С. 3.